УДК 811.512.145'282

А.Ә. Бәдртдинова

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ УРТА ДИАЛЕКТЫ ВОКАЛИЗМ СИСТЕМАСЫНА КҮЗӘТҮ

Статья отражает систему вокализма говоров среднего диалекта татарского языка, а именно особенности употребления некоторых гласных фонем. Также есть краткий исторический обзор изучения фонетики среднего диалекта татарского языка.

Ключевые слова: диалект, вокализм, фонема, гласные, огубленные, неогубленные, длинные, краткие.

Татар диалектологиясенең фән буларак барлыкка килүе А.Г. Бессонов, Н.Ф. Катанов кебек танылган галимнәрнең XIX гасыр азагында алып барган эшчәнлеге белән бәйле. Ләкин XX гасырның 40 нчы елларына кадәр диалектларны өйрәнү кайбер ачыклаулар, аерым эзләнүләр, азсанлы экспедицияләр яки урыннарга анкета җибәреп тутырту рәвешендә генә бара.

А.Г. Бессоновның 1881 елда «О говорах Казанского татарского наречия и об отношении его к ближайшим к нему наречиям и языкам» хезмәте басылып чыга. Шулай ук В.В. Радловның «Образцы народной литературы тюркских племен» (1872), «Опыт словаря тюркских наречий» (1872) һ.б. хезмәтләрендә дә татар теле сөйләшләренең үрнәкләре, диалектизмнар бирелгән.

Урта диалект сөйләшләре буенча иң беренче саллы хезмәт итеп күренекле галим Җ. Вәлидинең 1927 елда басылган «Татар теленең Казан диалекты турында» исемле хезмәтен атарга була. Җ. Вәлидинең үзе тарафыннан тупланган бай фактик материал нигезендә язылган хезмәтләре һәм «Татар диалектологиясе буенча сораулыклар»ы, уку программалары югары уку йортларында укучы студентларга лекцияләр төзү өчен нигезле чыганак булып тора.

Татар диалектологиясен тудыруда СССР Фәннәр Академиясенең мөхбир әгъзасы, профессор В.А. Богородицкийның роле зур. Ул җанлы сөйләм телен җентекләп өйрәнә һәм беренче тапкыр татар теле диалектларына гыйльми характеристика бирә. В.А. Богородицкий, рус диалектологиясе белгече буларак, татар диалектологиясендә дә теоретик мәсьәләләрне күтәрә. «Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками» (1934) һәм «Этюды по татарскому и тюркскому языкознанию» (1933) дигән хезмәтләрендә ул татар диалектологиясе мәсьәләләрен барлык төрки телләрне чагыштырма тарихи аспектта өйрәнү күзлегеннән чыгып тикшерә. Шулай ук татар сөйләшләренең авазлар составын һәм сингармонизм законын кардәш телләр белән чагыштыра.

XX гасырның 30 нчы елларыннан башлап, төрле төбәкләрдә яшәүче татарларның җирле сөйләшен экспедицияләр ярдәмендә өйрәнү нәтиҗәсендә материал җыю буенча сораулыклар, укыту программалары төзелә, 1947 елда Л. Җәләй авторлыгында татар диалектологиясеннән беренче дәреслек дөнья күрә.

Л.Т. Мәхмүтова хезмәтләрен дә әйтеп үтәргә кирәк. 1974 елда «Татар диалектологиясе буенча материаллар» җыентыгында аның «Татар теленең бастан сөйләше» дигән мәкаләсе басыла.

1960–1970 елларда диалектология өлкәсендә Ф.Й. Йосыпов тарафыннан гаять зур эш башкарыла. Аның сөйләшләрне өйрәнүгә багышланган күп кенә хезмәтләре дөнья күрә. 1967 елда «Татар теле һәм әдәбияты» җыентыгында галимнең «Эчкен сөйләшенең кайбер фонетик үзенчәлекләре» исемле мәкаләсе басыла. Биредә Ф.Й. Йосыпов күп кенә тел күренешләренә анализ бирә.

Ф.Й. Йосыпов сафакүл сөйләшен дә тикшерә. Әлеге сөйләшкә багышланган хезмәте 1969 елда «Татар теле һәм әдәбияты» җыентыгының 4 нче китабында «Сафакүл сөйләменең кайбер фонетик үзенчәлекләре» иседе астында дөнья күрә.

1974 елда «Татар теле диалектологиясе буенча материаллар» җыентыгында Ф.Й. Йосыповның «Урта диалектның нагайбәк сөйләше» дигән мәкаләсе басыла.

Ф.Й. Йосыповның 1979 елда «Көньяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре» исемле китабы басыла. Ул Чиләбе һәм Курган өлкәләрендәге татар сөйләшләренең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләрен тикшереп анализлый.

1969 елда «Татар теле һәм әдәбияты» җыентыгында Д.Б. Рамазанованың «Әгерҗе татарлары сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре» дигән мәкаләсе басыла.

1970 елларда Ф.С. Баязитованың монографияләре, фәнни җыентыкларда һәм журналларда күпсанлы мәкаләләре басылып чыга. 1971 елда чыккан «Яшь галимнәрнең конференция тезислары» җыентыгында Ф.С. Баязитованың «Түбән Кама районындагы татарлар сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре» исемле хезмәте дөнья күрә. Биредә галим сөйләшкә кыскача фонетик күзәтү ясый. 1974 елда Д.Б. Рамазанова, Пермь татарлары сөйләшен тикшереп, «Татар диалектологиясе буенча материаллар» җыентыгында «Пермь татарлары сөйләшенең фонетик үзенчәлекләре» исемле хезмәтен бастыра. Тагын 1974 елда Ф.С. Баязитова «Татар диалектологиясе буенча материаллар» җыентыгының 3 нче чыгарылышында «Түбән Кама тирәсендәге керәшен татарлары сөйләшенең фонетик һәм грамматик үзенчәлекләре» исемле мәкаләсен бастыра. Шул ук елда басылган китапта тел галиме Ф.С. Баязитованың тагын бер хезмәте укучыларга барып ирешә. Ул мәкалә «Базгыя һәм Сәвәләй авыллары сөйләшенең кайбер фонетик үзенчәлекләренә карата» дип атала. Галим Татарстанның Әлмәт районы Сәвәләй, БАССРның Бакалы районы Базгыя авыллары сөйләшенең фонетик үзенчәлекләрен тикшерә.

Г.К. Якупованың камышлы сөйләшенең фонетик үзенчәлекләрен яктырткан мәкаләсе 1974 елда «Тагар диалектологиясе буенча материаллар» җыентыгында урын ала. Тел галиме бу хезмәтендә күп кенә авазларга характеристика бирә.

70–80 елларда Л.Ш. Арсланов Әстерхан һәм Волгоград өлкәләрендә, Ставрополь ягында таралган татар сөйләшләрен өйрәнә, аларның атласын төзи, хезмәтләр яза, докторлык диссертациясен яклый. Шул хезмәтләрнең берсе 1974 елда «Татар диалектологиясе буенча материаллар» җыентыгында «Башкортстан АССР Бакалы районы Нарат-Чукур авылындагы татар телле мариларда тел арты *к, г,* тартыкларының килеп чыгышы» исеме белән бирелә.

Н.Б. Борһанова Казан арты сөйләшләрен тикшерә һәм авазлар өлкәсендә күп кенә күзәтүләр алып бара. Аның бу өлкәдәге тикшеренүләре 1978 елда басылган «Төрки телләр тарихы һәм килеп чыгышы» исемле китапта дөнья күрә.

1980 елда Т.Х. Хәйретдинова Алма-Атада кандидатлык диссертациясе яклый. Ул Златоуст татарларына хас сыйфатларны, башка диалектлар белән уртак якларны ача һәм төп үзенчәлекләрне авторефератында күрсәтә.

З.Р. Садыйкова Оренбург татарлары сөйләшен өйрәнә, күзәтүләрен үткәрә, әлеге сөйләшнең каян һәм ничек килеп чыгуына да үз нигезләмәсен бирә. Автор өч мөстәкыйль сөйләшне аерып чыгара. Хезмәт исә Казанда 1985 елда «Оренбург татарлары сөйләше» исеме астында басыла.

XX гасырда татар теленең җирле сөйләшләреннән бай фонетик материал җыйналган. Шуны ассызыклап үтәргә кирәк: диалектологлар сөйләшләрдә генә табыла торган уникаль материалны туплап кала алганнар. Югыйсә иҗтимагый-икътисади мөнәсәбәтләрнең кызу алгарышы, шәһәрләшү, әдәби телнең җирле сөйләшләргә көчле тәэсире, диалектларның, сөйләшләрнең яки башка телләрнең үзара йогынтысы нәтиҗәсендә бу үзенчәлекләр, борынгы күренешләр төссезләнә, башкача әйтсәк, онытыла, юкка чыга бара.

XX гасырның икенче яртысында күпьеллык фәнни эзләнүләрнең нәтиҗәсе буларак, «Атлас татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья» дигән исем астында татар теленең 2 томлык диалектологик атласы дөнья күрә. I томны Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова, ә II томны Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдиновалар төзиләр. Атласка барлыгы 214 карта кергән, шуларның 69 ы фонетикага карый. Сузыклар үзенчәлекләре 22 карта тәшкил итә, калганнары – тартыкларга караган карталар.

Биредә аваз төсмерләренең, тәңгәллекләрнең торак пунктларда таралышы күрсәтелгән, теге яки бу үзенчәлек шартлы билгеләр белән бирелгән. Бу карталар нигезендә фонетик күренешләрнең изоглоссасын (таралыш чиген) билгеләү бик уңайлы.

Шулай ук «Татар халык сөйләшләре» җыентыгы да аерым

игътибарга лаек. Бер төркем авторлар – диалектологлар һәм телчеләр коллективы (Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова,Т.Х. Хәйретдинова һ.б.) төзегән бу хезмәттә ике томда татар теленең барлык диалектлары һәм сөйләшләренең үзенчәлекләре, сөйләү үрнәкләре, таралу ареалы бирелгән. Китаплар 2008 елда «Мәгариф» нәшриятында чыга.

Яшь галимнәр арасында ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге тел, әдәбият һәм сәнгать институты фәнни хезмәткәре М.Р. Булатова уңышлы гына эш алып бара. Аның татар теле сөйләшләренә багышланган күп кенә хезмәтләре басыла. Мәсәлән: «Морфологические особенности татарских говоров ареала «Юг Башкортостана» (Казань, 2013. 240 с.), Булатова М.Р. Курмантауский говор среднего диалекта татарского языка в этнолингвистическом аспекте» (Казань: Магариф – Вакыт, 2016.384 с.) һ.б.

Татар теленең урта диалекты әдәби телгә якын тора. Бары тик кайбер авазларның әйтелешләрендә генә аермалар бар.

А авазы. Татар теле сөйләшләрендә [а] авазының берничә варианты барлыгы билгеле. *А* авазының татар телендә кулланылышы буенча филология фәннәре кандидаты М.Р. Хәбибуллинаның «Характеристика изоглосс вариантов фонемы [а] в татарском лингвистическом пространстве» исемле диссертациясе игътибарга лаек. Ул [а] фонемасының түбәндәге вариантларын бүлеп чыгарган:

1. [$о^а$] – көчле иренләшкән: балтач сөйләше;

2. [$а^о$] – уртача иренләшкән: мамадыш, нагайбәк, каргалы, богрыслан, лаеш, норлат, кама тамагы, златоуст, тепекәй, учалы, татар-каракалпаклар, тархан сөйләшләре;

3. [а] – ачык, татар теленең көнбатыш диалектлары өчен характерлы: дөбъяз, пермь, нократ, богырыслан, каргалы, камышлы, нагайбәк, әстерхан сөйләшләре;

4. [$а^\wedge$] – бик ачык булган, казан арты-дөбъяз сөйләше өчен хас (нугай тибы); пермь сөйләше;

5. [а*] – уртача ачык.

А авазының төрлечә әйтелеше хәтта татар телендә диалектларны бер-берсеннән аера торган төп билгеләрдән санала. Мәсәлән, татар диалектологиясендә урта диалект өчен иренләшкән, көнбатыш (мишәр) диалекты өчен иренләшмәгән (ачык) [а] авазы хас дигән фикер яшәп килә. Әлбәттә, моның күп кенә искәрмәләре дә бар. Беренчедән, [а] авазының иренләшү дәрәҗәсе ягыннан гына да урта диалект сөйләшләре бер-берсеннән шактый аерылып торалар. Икенчедән, шул ук диалектның кайбер сөйләшләрендә бу аваз рус телендәгечә иренләшмичә, чиста әйтелә. Аның ясалыш чыганагы да, әдәби телгә караганда, шактый алдарак була. Киресенчә, көнбатыш диалектның кайбер сөйләшләрендә (мәсәлән, Пенза, Волгоград өлкәләрендә) [а] авазы ирен төсмере белән әйтелә.

Иренләшү һәм иренләшмәү үзенчәлегеннән чыгып, урта диалектны, нигездә, ике төркемгә бүлеп булыр иде: 1) иренләштерүче сөйләшләр; 2) [а] авазын

рус телендәге [а] кебек ачык итеп, иренләштерми торган сөйләшләр. Мәсәлән, нагайбәк сөйләше [а] авазын рус телендәге [а] кебек ачык итеп, иренләштерми сөйли торган сөйләшләргә керә. Ләкин, шул ук вакытта «Татар халык сөйләшләре атласы»н («Атлас татарских народных говоров») карасак, [а] авазы изоглоссалары картасында («Лабиализованный и нелабиализованный варианты гласного [а] в односложных корневых словах») а//а^{о} ([а] авазының иренләшкән һәм иренләшмәгән вариантларын параллель куллану) изоглоссы урта диалект сөйләшләренә дә кагыла. Һәм бу сөйләшләр шактый күп, болар дөбъяз, мамадыш, бәрәңге, балтач (шулай ук көчле иренләшкән өченче төре бар), минзәлә, пермь (ачык һәм бик ачык вариналарлы да бар), бөре, богырыслан, камышлы, красноуфим (аерым урыннарда [а] авазы ачык әйтелә), эчкен, касыйм, әстерхан, каргалы ([а] авазы – 2 вариантта: иренләшкән [а^{о}] һәм тирән тел арты тартыклары: *к, г, х* янында ачык [а] авазы), түбән кама, нагайбәк, казан арты керәшеннәре (ирен сузыкларыннан соң килгәндә, [а] һәм [ә] авазлары иренләштеру гармониясенә тартыла) сөйләшләре.

Иренләшү дәрәҗәсе белән мамадыш һәм балтач сөйләшләре аерылып тора. Бу сөйләшләрдә [а] авазы көчле иренләшкән аваз булып әйтелә һәм әдәби телдәгедән дә интенсивраК рәвештә яңгырый: *ķа^{о}ла^{о}, җа^{о}ма^{о}нсы, ка^{о}ķ* һ.б.

[А] авазының әйтелеше аның нинди фонетик позициядә булуына да карый. Мәсәлән, нагайбәкләрдә [а] авазы әйтелеше беренче иҗектәге ирен-ирен [о] авазы йогынтысында ирен төсмере белән әйтелә. Шулай да иренләшү дәрәҗәсе әдәби телдәгегә караганда кимрәк. [А] авазын ачык әйту ягыннан ул урта диалектның касыйм, кистем, казан арты-дөбъяз һәм кайбер керәшен, шулай ук пермь татарлары сөйләшләренә якын тора. Ә инде нократ сөйләшендә, киресенчә, [а] авазы барлык позицияләрдә дә казан арты дөбъяз, нагайбәк, касыйм, пермь татарлары сөйләшендәге кебек ирен төсмереннән башка әйтелә ([а] – ачык, иренләшмәгән).

Ә авазы. [Ә] авазының шулай ук параллель кулланылышы очрый: киң һәм тар [ә] авазлары эчкен, камышлы, нократ, әстерхан, керәшен татарлары, нагайбәк сөйләшләрендә: а) алгы рәт түбән күтәрелештә (киң) (татар әдәби телендәгечә) яңгырый: энә, бәлеш, тәрәзә; ә) нократкистем һәм мордва-каратай сөйләшләрендәге кебек, әдәби әйтелешкә караганда таррак вариантта, күзәтүләргә караганда, ул тар [и], [э]*(е)* сузыклары булган иҗекләрдән соң килгәндә әйтелә: *җиргә, киңәш* (Баязитова, 2006). [Ә] авазының әдәби телдән бераз таррак варианты әстерхан сөйләшендә бар.

Әдәби телдәгечә [ә] авазы барлык сөйләшләрдә диярлек кулланыла: дөбъяз, мамадыш, бәрәңге, балтач, норлат, кама тамагы, нократ, тархан, богырыслан, каргалы, бөре, турбаслы, тепекәй, учалы, златоуст, красноуфим, әстерхан сөйләшләрен-

дә (кайбер очракларда (алдагы иҗектә [и] авазы булса) [ә] авазы чагыштырмача таррак әйтелә); татар-каракалпаклар, нагайбәк, түбән кама керәшеннәре, казан арты керәшеннәре сөйләшләрендә ([ә] авазы шулай ук параллель кулланыла: киң һәм тар (ябык) (күбрәк тар сузыклардан соң) әйтелешле). Пермь, бастан, минзәлә сөйләшләрендә [ә] авазы бераз алдарак әйтелә. Лаеш сөйләшендә [ә] ике вариантта кулланыла: әдәби телдәгечә һәм әдәби телдәгедән бераз алдарак.

Красноуфим сөйләшендә киң [а], [ә] сузыкларын тарайтып әйтү аерым сүзләрдә очрый: соркотыу – саркыту, белеки – бәләкәй; [ә], [е] (э), [ы], [ө] сузыкларын тарайтып сөйләү очраклары бар: чеприк – чүпрәк [Йосыпов, 2004, б. 34–41]. Касыйм сөйләшендә [ә] авазы әдәби телдәгедән бераз алдарак әйтелә.

О авазы. Кулланылышы ягыннан шулай ук иренләштереп һәм иренсезләштереп әйтелә торган вариантлары бар. Иренләшмәгән [о] авазы – дөбъяз, камышлы, әстерхан, богырыслан сөйләшләрендә. Богырыслан, әстерхан сәйләшләрендә параллель вариантлары кулланыла – *о°//о* (әстерхан сөйләшендә иренсезләштереп, *ы* авазына якынайтып һәм кыска итеп әйтелә; киң әйтелешле варианты (күбрәк өлкән яшьтәге кешеләр телендә) яши).

Нократ сөйләшендә нык иренләшкән [о] авазы тирән тел арты яки тел арты [к], [къ] авазларыннан соң кыска [ы] сузыгын алмаштырып килә: кор – кыр, корок – кырык; [у] сузыгы ике төрле вариантта кулланыла; [ү] сузыгы да шулай ук [о] авазы нократ урынчылыгында гына иренләшә, хәтта [о] авазы [ы] сузыгын да иренләштерергә мөмкин; сирәк кенә [у], [ү]авазларын иренсезләштерү очраклары бар: ылым – улым, тегел // дегел – түгел [Йосыпов, 2003, б. 125–129].

Калган сөйләшләрдә әдәби телдәгечә.

Ө авазы. Иренләшмәгән [ө] авазы дөбъяз, камышлы, әстерхан (әдәби телдә [ө] авазы иренсезләштереп, [е] авазына охшатып әйтелә), иренләшкән [ө] авазы: башка сөйләшләрдә.

У-ү авазлары. Бераз арттарак, кыпчак тибы изоглоссасы (атлас буенча): дөбъяз, мамадыш, бәрәңге, балтач, лаеш, норлат, кама тамагы, тархан, бөре, минзәлә, пермь, нагайбәк, камышлы, каргалы, богырыслан, бастан, златоуст, тепекәй, учалы, красноуфим, татар-каракалпаклар, касыйм, әстерхан, казан арты керәшеннәре сөйләшләрендә. Алдарак, огуз тибы изоглоссасы: камышлы, әстерхан сөйләшләрендә. Каргалы сөйләшендә [ү] авазының әдәби телдәгедән алдарак әйтелү очраклары бар. Әстерхан сөйләшендә нык иренләшкән, киң әйтелешле [ө] авазына якын варинаты бар. [Ү] авазын алда кулланган очраклар камышлы сөйләшендә генә бар. Красноуфим сөйләшендә [о], [ө], [у], [ү] авазларын тарайтып, ирен гармониясен бозып сөйләү аерым сүзләрдә күзәтелә: шоморт // шымырт, төтөн // тетен. Эчкен, нократ сөйләшләрендә [у]-[ү] авазлары параллель, арттарак һәм алдарак (кыпчак һәм огуз

типлары) кулланыла. Минзәлә, нократ сөйләшләрендә [ү] авазын алдарак әйтү очраклары бар.

Түбән Кама керәшеннәре: [ү] авазының алда әйтелүе Лениногорск районы Федотовка, Әлмәт районы Васильевка авылларында гына очрый [Атлас...].

И авазы. 2 вариантта нократ сөйләшендә: озынрак әйтелә торган һәм кыскарак әйтелә торган.

Е (э) авазы. Красноуфим сөйләшендә [е] *(э)* – [ү] белән алмаштырыла: түгендә – тегендә. Нократ сөйләше: [е] *(э)* сузыгы артык кыска, әйтелми. Нигездә [и] сузыгын алмаштырып килә: семез – симез, кэл – кил; [э] *(е)* – 2 вариантта: тар һәм киң.

Ы авазы урта диалект сөйләшләрендә әдәби телдәгечә кулланыла. Турбаслы, сафакүл сөйләшләрендә дә әдәби телдәге кебек.

Иң киң таралган аерымлыклар саналып киткән авазларга хас. Калган вариантлар бары тик аваз тәңгәллекләренә генә кайтып кала.

Шулай итеп, татар теленең урта диалектында [а], [ә], [о], [ө], [у], [ү] авазлары параллель кулланыла (иренләшкән һәм иренләшмәгән вариантлары, кыска һәм озын, алдарак һәм арттарак әйтелү вариантлары). Шулай да, өстә язылганнардан чыгып, төп билгеләр итеп түбәндәгеләрне атарга була:

1. *А//а^{о}* (параллель куллану) – 60% сөйләштә күзәтелә, күбрәк ачык [а] авазы кулланылган сөйләшләр – 27%, күбрәк иренләшкән [а^{о}] – 41%.

2. Иренләшмәгән [о], [ө] авазлары 10% сөйләштә, калган сөйләшләрдә – әдәби телдәгечә.

3. [У] авазының бераз арттарак әйтелеше 80% сөйләштә; алдарак өйтү – 10% сөйләштә. Башка сәйләшләрдә әдәби телдәгечә.

Әдәбият

Атлас татарских народных говоров. http://newipi.antat.ru/.

Баязитова Ф.С. Нократ сөйләше. Рухи мирас: гаилә-көнкүреш һәм йола терминологиясе, фольклор. Казан: Дом печати, 2006. 240 б.

Татар халык сөйләшләре: ике китапта. Беренче китап / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ. б. Казан: Мәгариф, 2008. 463 б.

Йосыпов Ф.Й. Красноуфим татарлары: тарих, тел, фольклор. Казан: Школа, 2004. 376 б.

Йосыпов Ф.Й. Татар теленен диалектлары. Урал сөйләшләре. Казан: Мәгариф, 2003. 351 б.

Бәдртдинова Алсу Әнис кызы,
ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият
һәм сәнгать институтының лексикология
һәм диалектология бүлеге кече фәнни хезмәткәре